

СТАВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ ДО ІДЕЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни без перебільшення можна назвати трагічними для обох народів. Дискусії навколо проблеми причин та наслідків українсько-польського протистояння, які ведуться останнім часом в рамках міжнародного наукового семінару «Україна-Польща: важкі питання», дозволили українським та польським вченим прийти до спільного висновку, що в його основі лежать різні підходи польського незалежницького підпілля та українського самостійницького руху до справи державної приналежності територій Західної України. Саме ці розбіжності спричинили гострий збройний конфлікт і трагедію польського та українського населення, а також унеможливили досягнення консенсусу, який задовольнив би обидві сторони¹. Валлієць Норман Девіс, відомий в Україні як автор сенсаційної «Європи», а на Заході як один з авторитетних дослідників історії Польщі, також схильний вважати, що «під час радянсько-німецької війни 1941-1945 років українці, як і поляки, втратили будь-які надії на проведення спільних акцій проти спільних ворогів»². Погоджуючись з такою однозначною оцінкою цих подій у вітчизняній та закордонній історіографії, все ж природно виникає запитання: чи в дійсності від самого початку українсько-польські спроби порозуміння були приречені на невдачу і чи все зробили обидві сторони для подолання назрілих протиріч?

Незважаючи на пануючу в польській історіографії думку про колаборацію українців у роки Другої світової війни, короточасні події польсько-німецької війни засвідчили дещо інші тенденції у ставленні українців до польської держави. Без огляду на глибокі політичні протиріччя у міжвоєнний період між українською та польською політичними елітами, для честі українських політиків, наступ Німеччини на Польщу не вплинув на їхню громадянську позицію. Виступаючи 2 вересня 1939 року в польському сеймі від імені Української парламентської репрезентації В.Мудрий заявив, що «українці разом з усіма громадянами виконують свій обов'язок і понесуть будь-які жертви для захисту держави»³. Це не були голослівні політичні гасла українських політиків. У вересневій кампанії 1939 року на боці Польщі воювало від 100 до 200 тис. українців, близько 120 тис. з них потрапили у німецький полон⁴. Згодом більшість з них увійде до лав УПА, яку польська сторона вважатиме ворожою. Показовою в цьому відношенні є і біографія Павла Шандрука, який у період осінньої кампанії 1939 року, командує 29-ю польською бригадою, захищав Варшаву, за що після війни був удостоєний найвищої військової нагороди Польщі – ордена «Віртуті Мілітарі», а в 1944 році став генерал-поручиком, командувачем Української Національної Армії (УНА)⁵. Виникає запитання, на якому етапі відбувся перелом у свідомості українців, які із зброєю в руках захищали Польщу, і раптом повернули її проти поляків. Що вплинуло на зміну позиції українського суспільства?

На переломі 1939-1940 рр. спорадично надходили повідомлення зі Львова до польського еміграційного уряду, які казували на те, що на той час існували передумови для порозуміння між незалежницькими українськими угрупованнями та поляками. Але продовження діалогу вимагало від еміграційного уряду визначитися у питанні державної окремішності українців. На думку польського історика Р.Тожецького, ці повідомлення вплинули на початок роботи уряду стосовно українського питання, що знайшло своє відображення у резолюції Комітету до справ краю від 28 листопада 1939 року⁶. Природно, що в умовах, коли українське населення Західної України безпосередньо відчуло на собі терор радянських репресивних органів, створився сприятливий політичний клімат для початку українсько-польського діалогу щодо шляхів протистояння тоталітарній системі.

У резолюції польського уряду підкреслювалась теза про необхідність створення незалежної української держави, при цьому в справі східного кордону, як зазначалося в

документі, «поляки приймають кожне якнайдалі запропоноване вирішення, окреслене українською стороною». Передбачалися федеративні відносини української та польської держав, від міцності яких залежало би розміщення українсько-польського кордону⁷. Незважаючи на кардинальну зміну урядової польської позиції в українському питанні, настороженість викликав той факт, що резолюція не мала характеру офіційної декларації уряду, а була лише інструкцією для проведення переговорів з українською стороною.

Прийняття резолюції ще не свідчило про однакову позицію уряду, оскільки на той час домінували два підходи у розв'язанні української проблеми. Перший був представлений О.Гуркою і зводився до тези про зацікавленість Польщі у створенні незалежної української держави. Передбачалось, що східні кордони Польщі після війни повинні були б дещо змінитися, внаслідок чого деякі території мали б увійти до складу майбутньої української держави. Другий напрям представляв Б.Лонгхемпс де Бер'єр, який вважав, що незалежна Україна буде більш небезпечним сусідом, аніж Росія, і, відповідно, східні кордони Польщі не повинні підлягати змінам. Як зауважив польський історик П.Ебергард, все це не дозволило польській політичній еліті розробити спільну платформу стосовно даного питання і уряд став на позицію незмінності східних кордонів⁸.

Наступ Німеччини на Радянський Союз призупинив дискусії в польських урядових колах навколо цієї проблеми. Причиною стало короткочасне зміцнення позицій українських політичних сил, насамперед, на території Галичини. Проголосивши 30 червня 1941 акт про відновлення української державності, українські політичні сили помилково сподівалися, що прихід німецьких військ дозволить розпочати будівництво української державності. Натомість арешти українського уряду Я.Стецька, провідних діячів ОУН-Б та розчленування гітлерівським керівництвом українських територій поставило крапку в сподіваннях на сприяння Німеччини у відродженні Української соборної держави. В умовах репресій з боку гітлерівців, ОУН-Б змушена була піти у підпілля і розпочати підготовку до збройної боротьби за українську державність.

Перехід найбільш впливових в українському суспільстві політичних сил до збройного опору окупанту змусив польських політиків вносити корективи у свої плани щодо зміцнення своєї позиції на території Західної України, яку вони вважали польською. Вже у листопаді 1941 року генерал Грот-Ровецький інформував, що «в момент повстання проти німців при зайнятті суверенних земель Польщі на сході, необхідно передбачити боротьбу за Східну Малопольщу, а можливо і за Волинь, в несприятливих для нас умовах. Ця боротьба, буде представлена ворожою нам пропагандою, як «загарбницька війна»⁹.

Відрядно, що представники української еліти перші розпочали спробу обумовити територіальні межі майбутньої української держави, прагнучи тим самим уникнути прогнозованого конфлікту з поляками, і зосередити зусилля на спільному протистоянні окупанту. Цьому сприяли і результати розмови у Москві 3 грудня 1941 року прем'єр-міністра польського еміграційного уряду В.Сікорського з главою радянського уряду Й.Сталінін. Зокрема, кремлівський лідер заявив, що «ми повинні визначити наші спільні кордони самі і до початку мирної конференції, як тільки польське військо рушить до бою (...) будьте спокійні ми Вас не скривдимо», на що В.Сікорський відповів, «що питання кордонів 1939 року - не є предметом дискусії»¹⁰. Таким чином Й.Сталіну не вдалося втягнути В.Сікорського в закулісну гру і для української сторони залишався шанс обговорити спірні територіальні питання.

В одному з інтерв'ю Р.Тожецький подав цікавий факт про те, що митрополит Андрей Шептицький вже в 1942 році передбачав, що першими на територію Західної України прийдуть радянські війська, а тому вважав за необхідне шукати шляхи до порозуміння з поляками. У зв'язку з цим митрополит відправив до генерала Грота-Ровецького лист стосовно майбутнього статусу територій з мішаним населенням. Інформуючи лондонський уряд про українську позицію, Грот-Ровецький висловив прохання отримати інструкцію щодо розмов з українцями, але переговори не відбулися¹¹. У листопаді 1942 року нову концепцію врегулювання спірних територіальних проблем запропонувала ОУН. Суть її зводилась до того, що Польща має умови повернути свої втрачені західні території і розширити їх аж до Одри. Основна ідея цієї концепції зумовлювалася потребою створення на заході за рахунок Польщі, Чехословаччини, України та Росії потужного слов'янського

валу проти німецького походу на слов'янські землі. Натомість Польща повинна була б змістити свої кордони на сході в «ім'я справедливості та рівності»¹². Незважаючи на те, що концепція ОУН через декілька років була на практиці реалізована лідерами антигітлерівської коаліції, проте в тих умовах вона не могла стати вихідною точкою українсько-польського діалогу. По-перше, головні політичні сили Польщі, в будь-якому випадку, не розглядали ОУН як легітимну сторону для проведення переговорного процесу. По-друге, Польща вже на початку 1942 року мала інформацію від британських дипломатичних кіл про можливі зміни польських кордонів, згідно із запропонованими ОУН межами. У розмові Посла Великої Британії в СРСР Кріппса з прем'єром В.Сікорським перший стверджував, що «Росія хоче розширити кордони Польщі за рахунок Німеччини, насамперед приєднавши до Польщі Східну Прусію», що, в свою чергу, викликало негативну реакцію польського прем'єра¹³.

Слід зауважити, що українсько-польські переговори, щодо окреслення територій майбутньої української держави проходили в декілька етапів, але не мали системного характеру, оскільки залежали від зміни військово-політичної ситуації. Згідно з дослідженнями Р.Тожецького, двосторонні переговори проводились весною та восени 1942 року, на початку 1943 року і від серпня 1943 року по лютий-березень 1944 року¹⁴. Він, зокрема, вважає, що саме митрополит А.Шептицький та його найближче оточення наполягало на створенні українсько-польської комісії для опрацювання юридичного статусу територій з національно мішаним населенням. У той же час, до березня 1943 року з боку емігрантського уряду в Лондоні не було чітких інструкцій у цій справі¹⁵.

Тільки 31 березня 1943 року лондонський еміграційний уряд прийняв постанову щодо українського питання, яка ґрунтувалася на попередній заяві від 18 грудня 1939 року та 24 лютого 1942 року. У заяві українському населенню гарантувалось у польській державі рівноправ'я в політичному, економічному та культурному житті, а також надавались широкі повноваження на рівні місцевого самоврядування. Робився акцент також на болючій для українців справі – відкритті українського університету у Львові¹⁶. Але особливість цього документу полягала в тому, що він, знову ж таки, мав характер рамкової інструкції для розмов з українцями.

Природно виникає запитання, чим був викликаний крок назустріч з боку польської сторони, адже кінець березня 1943 року ознаменувався вже чисельними антипольськими акціями з боку УПА. Дещо проливає світло на такий розвиток подій твердження Т.Гунчака про те, що лондонський уряд поставив перед АК головне завдання – «...підготовка до повернення під польське панування східних земель разом зі Львовом та Вільно»¹⁷. Польський дослідник Г.Мотика також звертає увагу на той факт, що основною метою польського підпілля було отримання незалежності Польщею в межах довоєнних кордонів. Саме з цією метою АК готувалася до вибуху загальнопольського повстання¹⁸. Якщо опертись на думку цих дослідників, то можна припустити, що такий перебіг подій міг бути викликаний тим, що операції УПА по витісненню польського населення з Волині, які співпали у часі із цим документом, повністю руйнували польські плани повстання. Саме тому польський уряд намагався призупинити ці дії, розпочавши переговори про місце українців у майбутній польській державі. Але від самого початку цей крок був приречений на неуспіх, оскільки найбільш радикальні політичні сили українського суспільства відмовлялися вести розмову про т.зв. «українську автономію» (з одного боку, маючи гіркий досвід міжвоєнного періоду і невиконання Польщею взятих на себе міжнародних зобов'язань, а з другого -українські військові сили майже повністю тримали під своїм контролем західноукраїнські землі). Як слушно зауважив польський дослідник Р.Дрозд, «Виглядало мало реальним, щоб в хвилину, коли українці розпочали боротьбу за власну державу, вони могли задовольнитися цими пропозиціями»¹⁹.

Не слід забувати, що й головні польські політичні партії також без захоплення сприйняли ініціативу свого уряду. Вже в кінці травня 1943 року він отримав інформацію про позиції всіх провідних польських політичних угруповань в українському питанні. Впадає у вічі, що позиції партій розділилися. Крайні праві партії (зокрема, Національна партія (НП)), відкидали будь-які ідеї створення «буферних або федеральних організацій» і при цьому застерігали польське суспільство перед ілюзією співпраці і допомоги з боку

українців. Окрім того НП не тільки заявила про підтримку своєї передвоєнної екстермінаційної політики, але виступила за її більшу радикалізацію²⁰.

Другою панівною думкою була теза про надання українцям у Польщі широких прав в усіх сферах політичного, економічного та культурного життя, які гарантуються Конституцією. Цю концепцію підтримували Табір Польщі що бореться, Конвент незалежницьких організацій, Селянська партія²¹.

У свою чергу, Демократична партія висунула програму територіальної автономії українсько-польської мішаної території, в кордонах Ризького договору. Йшлося про створення на цих територіях кантонів з польською та українською адміністрацією. Керівництво партії навіть розглядало можливість, що «у випадку створення української держави на руїнах СРСР, розглядатиметься можливість поділу з нею мішаної території за ціну вступу України до центральноєвропейської федерації»²².

Заслугують на увагу позиції тих політичних сил, які робили акцент на необхідності створення української незалежної держави. Зокрема, Партія праці вважала, що «найкращим вирішенням для Польщі було б створення української держави (Київ, Харків, Донбас), яка б була у найтісніших стосунках з Польщею, що в свою чергу зняло б національну напругу в Галичині внаслідок впливу значної кількості української інтелігенції»²³. Аналогічну позицію займали політичні угруповання - Польща бореться. Свобода, Рівність, Незалежність, Польська соціалістична партія. Але питання східного кордону залишалися за межами дискусії²⁴.

Зважаючи на загострення українсько-польського конфлікту на Волині, проти цієї постанови різко виступило східне бюро делегатури уряду РП в краю, яке представляло польські інтереси в Західній Україні. На їхню думку, постанова уряду в українському питанні супроводжувалася неконкретними інформаціями про надання українцям територіальної автономії, що викликало в польському суспільстві, а особливо в «Східній Малопольщі», значне роздратування, обурення та замішання²⁵. Аргументом недоцільності реалізації цієї постанови виступала відсутність серед українських угруповань сил, з якими можна було б проводити конкретні переговори в цій справі. Що ж стосувалося ООН, то, як підкреслювалося, «вважати їх за партнера у розмовах з польським урядом суперечитиме польським національним інтересам». Зауважувалося також, що ця постанова може викликати в українців відчуття слабкості Польщі²⁶.

Як видно з документу, найбільш болючими для польського суспільства були питання відкриття українського університету у Львові; діяльність УГКЦ, (йшлося про заборону церкві брати участь у суспільно-політичному житті українського населення); діяльність Української автокефальної православної церкви на території РП, яку пропонувалось ліквідувати. В той же час, відзначалася неправомірність використання передвоєнних методів недопущення української молоді, яка закінчила університети, до державної служби. Але польська політична еліта мотивувала таку позицію не прагненням демократизувати суспільство, а побоюваннями, що безробітна молода інтелігенція, повертаючись до себе в рідні місця, стає дестабілізуючим елементом²⁷.

Польські політичні угруповання з неохотою поставилися до постанови уряду. Але спроба польського еміграційного уряду розпочати розмови була перекреслена польським підпіллям. 31 липня 1943 року Крайова політична репрезентація прийняла «Відозву до українського народу», яка, як слушно зауважив український історик Л.Зашкільняк, була витримана у провокаційному тоні, звинувачувала весь український народ у співпраці з гітлерівцями, в ліквідації поляків, вміщувала у собі погрози покарання і при цьому закликала до союзу з поляками²⁸. Даючи свою оцінку відозві Крайової політичної репрезентації до українського народу. Провід ОУН-Б відзначав, що «на цій платформі не можна дійти до політичної співпраці між українським та польським народами в ім'я спільних інтересів обох народів і їх суверенних держав в майбутньому»²⁹.

У серпні 1943 року свою позицію в українському питанні деталізувала спільна комісія Польської соціалістичної партії, Польської селянської партії, Національної партії та Партії праці обшару АК «Львів». Цей документ викликає особливу зацікавленість, оскільки був виявом політичної думки тих польських угруповань, які проводили свою діяльність на території Західної України і розглядали її виключно як «південно-східні кресли»

Польщі. Звертає на себе увагу і те, що при пануючій різнополюсності політичних поглядів цих угруповань, вони все ж таки погоджувалися у тому, що в «даний час український національний рух, настроєний одночасно антипольсько, антинімецько та антирадянський, і не знаходить сподіваної підтримки на Наддніпрянській Україні, не має, крім значного послаблення польськості на південно-східних землях, достатніх сил для реалізації своєї мети - незалежності і об'єднання України»³⁰.

Але особливо цінними є концепції цих угруповань стосовно можливого вирішення українського питання. Повне заперечення отримала політика «прометеїзму», оскільки, як вважали польські політики, порушення даного питання у той час є нереальним і небезпечним. На їхню думку, незалежну Наддніпрянську Україну повинна була б вибороти, при майже ворожому настрою місцевого населення, польська армія, яка не має відповідної сили, що призведе до поразки і поставить під знаком запитання незалежність Польщі³¹.

Стратегія тез була розбита на декілька етапів, хоча висловлені в них думки поділяла не кожна партія. Національна партія та Партія праці вважали, що в перехідний період необхідно радикально ліквідувати українське питання, цим самим усунувши головну перешкоду в нормалізації польсько-російських стосунків шляхом підписання угоди з СРСР (зокрема, з Радянською Україною угоди про примусовий обмін українського населення з південно-західних територій на поляків, які проживають у СРСР). При цьому наголошувалося, що до того часу, поки цей обмін не відбудеться, потрібно провести виселення українців з польсько-радянської прикордонної смуги; із територій, які прилягають до залізниць, автострад, важливих комунікацій тощо; з округів та місцевостей, які вважаються стратегічно, політичне та економічно важливими³². В свою чергу, Польська соціалістична партія, не погоджуючись з таким кардинальним вирішенням цього питання, додала, що українсько-польське переселення повинно бути проведене добровільно, аргументація зводилась до того, що примусове переселення українців може схилити СРСР до анексії південно-східних територій Польщі, а українців, у свою чергу, - до збройного опору³³.

На думку лідерів Національної партії та Партії праці, в період, коли міжнародні взаємини нормалізуються, необхідно провести переселення українського сільського та міського населення на територію центральної і західної Польщі та підтримати еміграцію українців за кордон, але перешкоджати організованому поселенню українства в Чехії, оскільки це може призвести до негативних наслідків³⁴.

Не прагнучи проводити паралелі, варто відзначити, що концепції щодо переселення українського та польського населення, а також про депортацію українського населення в центральну та західну Польщу, доволі швидко реалізував на практиці прорадянський польський уряд у 1944-1947 роках. Це дещо проливає нам світло й на дивовижно пасивну реакцію польського суспільства на насильницьке переселення українського населення, оскільки прослідковується майже повна одностайність польських політичних угруповань у цьому питанні, без огляду на їхні ідеологічні уподобання.

У грудні 1943 року Національна Рада підготувала проект резолюції українського питання, у якому для українців підтверджувалися свобода національного, культурного і економічного розвитку в Польщі. При цьому наголошувалося про відкриття українського університету у Львові. Підсумовувалася резолюція думкою про те, що «опертий на територіальні засади, українсько-польський компроміс є можливий, але тільки ціною тривалого державного зв'язку між Польщею та незалежною Великою Україною, розташованою в басейні Дніпра. У цілому поляки ставляться прихильно до українських незалежницьких прагнень»³⁵.

Слід відзначити, що еміграційний уряд зробив ще одну спробу повернутися до українського питання на початку 1945 року. Так, 21 січня 1945 року керівник реферату з національних питань Центральної та Східної Європи в міністерстві інформації та документації польського еміграційного уряду С.Папроцький відправив на ім'я міністра закордонних справ РП А.Тарновського свою концепцію розвитку українсько-польських стосунків, яка зводилась до перетворення майбутньої Польщі на двонаціональну польсько-українську державу при повній рівності обох народів в управлінні державою. Як стверджують Г.Мотика та Р.Внук, дана концепція викликала серйозне зацікавлення з боку

урядових кіл³⁶. Але вона залишилась на папері, оскільки на території Польщі вже перебували радянські війська, а радянська дипломатія завершувала підготовку до міжнародного визнання комуністичного уряду Е.Осубкі-Моравського.

Оцінюючи позиції польських політичних угруповань, прослідковується тенденція неоднозначного сприйняття політичною елітою Польщі ідеї утворення української незалежної держави, навіть територіальне окресленої в басейні Дніпра. Натомість питання приєднання до майбутньої української держави Галичини та Волині польські політичні сили залишали поза будь-якими дискусіями. Це був той бар'єр, який українським та польським політикам так і не вдалося подолати, оскільки для обох сторін символ Львова і українсько-польського пограниччя мав цілком інші політичні, національні і культурні ознаки, які не зближували, а, навпаки, вели до протистояння. Слід зважати й на те, що на західноукраїнських землях були зосереджені головні українські національно-патріотичні сили, які із зброєю в руках прагнули реалізувати ідею відновлення державності, що, в свою чергу ввійшло в протиріччя із стратегічними планами польського керівництва щодо майбутнього цих територій. Але вражає інше. Усвідомлюючи, що т.зв. «південно-східні креси» будуть втрачені Польщею на користь СРСР, польська політична верхівка навіть теоретично не хотіла створити прецедент відмовитися від Західної України на користь майбутньої Української незалежної держави, утворення якої на той час було ще більш примарною ідеєю, ніж збереження Польщею довоєнних кордонів.

¹ Узгодження і розбіжності. Польське підпілля в Західній Україні (на територіях, що входили до складу II Речі Посполитої) в 1939-1945 роках // Україна-Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках». Варшава, 22-24 травня 1997. - Варшава: «Тирса», 1998. - С. 232.

² Davies N. Boze Igrysko. Historia Polski. - Krakow: Wydawnictwo Znak, 1999. - S.976.

³ Szwahulak M. Stanowisko i udział Ukraińców w niemiecko-polskiej kampanii 1939 roku // Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały IV międzynarodowego seminarium historycznego "Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej". Warszawa, 8-10 października 1998. - Warszawa: KARTA, 1999. - S. 51;

⁴ Ibid. - S.56-57.

⁵ Боляновський А. Дивізія «Галичина». Історія. - Львів, 2000. - С. 307.

⁶ Torzecki R. Kontakty polsko-ukrainskie na tle problemu ukraińskiego w polityce rządu emigracyjnego i podziemia (1943 - 1944) // Dzieje Najnowsze.-1981. -№ 1 - 2. - S. 322.

⁷ Ibid. - S. 323.

⁸ Eberhardt P. Polska granica Wschodnia 1939 - 1945. - Warszawa: Edicions Spotkania, 1996. - S.61-62.

⁹ Cyt. za: Motyka G Tak było w Bieszczadach. Walkiud polsko-ukrainskie 1943 - 1948. - Warszawa: Yolumen, 1999. - S. 104.

¹⁰ Cyt. za: Eberhardt P. Polska granica Wschodnia... - S. 97.

¹¹ Sprawy polsko-ukrainskie w czasie II wojny światowej. Rozmowa z docentem R.Torzeckim // Зустрічі. - 1990. - № 3 - 4. - S. 113.

¹² Misiło E. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu i podziemia w latach 1939-1944. Dokumenty // Зустрічі - 1990. - № 3 - 4. - S. 143.

¹³ Eberhardt P. Polska granica Wschodnia... - S. 98.

¹⁴ Torzeski R. Kontakty polsko-ukrainskie... - S. 332.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Misiło E. Kwestia ukraińska... Dokumenty... - S. 146.

¹⁷ Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття. - К.: Либідь, 1993. - С. 232.

¹⁸ Motyka G. Tak było w Bieszczadach... - S. 104.

¹⁹ Drozd R. Ukraińska Powstańcza Armia. Dokumenty-Struktury. - Warszawa: Buchard edition, 1998. - S. 118.

²⁰ Misiło E. Kwestia ukraińska Dokumenty... - S. 147.

²¹ Ibid. - S. 148 - 149.

²² Ibid. - S. 149 - 150.

²³ Ibid. - S. 147 - 148.

²⁴ Ibid. - S. 148, 150.

²⁵ Ibid.-S151.

²⁶ Ibid.-S. 152.

²⁷ Ibid. - S.154.

²⁸ Zaszkilniak L. Problem ukraiński w polityce polskiego rządu emigracyjnego i polskiego podziemia w latach 1939-1945 // Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały IV międzynarodowego seminarium... - S. 141.

²⁹ Misiło E Kwestia ukraińska... Dokumenty... - S. 168.

³⁰ Ibid. - S. 159.

³¹ Ibid.

³² Ibid.-S. 161.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid. - S. 167.

³⁶ Motyka G, Wnuk R. "Pany" i "rezuny" na emigracji // Więź. - 2000. - № 9. - S. 198.